

DİLÇİLİK

Fərman Zeynalov
ADU

DİLDƏ VƏ MƏDƏNİYYƏTDƏ İZOMORF RİTMİK STRUKTURLARIN GENEZİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonotaktika, heca, ritm, ritmik-melodik, izomorfluq, mədəniyyət, incəsənət

Keywords: phonotactics, syllable, rhythm, rhythmic-melodic, isomorphism, culture, art

Ключевые слова: фонотактика, слог, ритм, ритмико-мелодический, изоморфизм, культура, искусство

Son zamanlar dilin sistem-struktur cəhətlərinin təbii modellər işığında araşdırılmasına bir meyl hiss olunur. Müxtəlif obyektli elmlərin qarşılıqlı tədqiqindən alimlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, dilin inkişafı və sistem-struktur modelinin digər təbii obyektlərin sistem-struktur modelinə daha çox oxşarlığı vardır. İ.A.Bo-duen de Kurtene hələ tələbə ikən yazdığı “Трактат в связи с вопросом о языке” tədqiqat işində yazırdı ki, dilçilik təbiət elmləri sferasına, filologiya isə tarix elmlərinə aiddir. Filologiya xalqın dilini tarixi kontekstdə öyrənir, onun metodu tənqidi və tarixi metoddur. Dilçilik isə bəşər dilinin təbiətini öyrənir, onun metodu təbiət elmlərinin empirik metodudur. Daha sonra o yazırdı: “Biz dilləri yox, danışığı öyrənmək istəyirik”. Burada əsas məsələ bütövün başa düşülməsidir. Biz dilin nə olmasını, necə bizim qarşılıqlı fikir mübadiləsi vasitəsi, yaxud orqanı ola bilməsini təsvir etmək və kifayət qədər öyrənmək istəyirik. Biz onun mənşəyini, təbiətini, qanunlarını başa düşmək istəyirik və bütün bu bilikləri əldə etmək üçün biz bütün linqvistik faktları toplayır, qaydaya salır və təsnif edirik [21, s.18-19]. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin canlı orqanizmlə əlaqələndirilməsi dilçilərin hamısı üçün bəlli olan faktdır. Lakin dilin yer və geoloji proseslərlə əlaqəsi faktları Almaniyanın Bad Homburq şəhərində keçirilmiş konfransın iştirakçıları üçün gözlənilməz olmuşdur. Dilçiliyin tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə və geologiyaya həsr edilmiş bu konfransda (2-5 oktyabr 1989-cu il) dilin inkişafı və sistem-struktur modelinin təbii obyektlərlə izomorfluğu barədə təbii faktlar əsasında geniş fikir mübadiləsi aparılmışdır [22, s.12]. Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, tarixi dilçiliyin metodları ilə geologiya elminin metodlarında ümumi cəhətlər vardır. Bu, ayrı-ayrı alimlərin həmin elm sahələrinə olan marağı ilə izah edilə bilər. Məsələn, müasir geologiyanın yardımcıları sayılan A.Verner və C.Hatton həm də dil ilə maraqlanmışlar. Eyni zamanda V.Uitni və C.Uitni qardaşları tanınmış dilçilər kimi geoloq həmkarları-

nın işi ilə yaxından tanış olmuşlar. V.Uitni ilə ingilis təbiətşünası Ç.Layelin elmi fəaliyyətinin müqayisəsindən K.Körner belə bir nəticəyə gəlir ki, Ç.Layel geologiya elmi üçün nə qədər iş görmüşsə, V.Uitni də dilçilik üçün o qədər iş görmüşdür. K.Körner göstərir ki, dilçilik nəzəriyyəsi tarixində V.Uitni böyük rol oynamış, F.Sössürə və gənc qrammatiklərə təsir göstərmişdir. O, Ç.Layelin ideyalarına tənqidi yanaşmış, həm də ondan bəhrələnmiş və geologiyadan iqtibas etdiyi "uniformizm" anlayışını dilçiliyə gətirmişdir [22, s.11].

İngilis təbiətşünası Ç.Layel J.Küvenin katastrofizm nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, yer qabığının geoloji proseslər nəticəsində tədricən və fasiləsiz dəyişməsi nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, yerin relyefi daxili və xarici qüvvələrin təsirindən daima dəyişir, odur ki, coğrafi örtük bir-birinə əks olan proseslərin – daxili və xarici qüvvələrin mübarizəsində dəyişir və inkişaf edir. Fikrimizcə, dilin dəyişməsinə və inkişafına iki qüvvənin təsirində görünən amerikalı dilçisi bu analogiyadan istifadə etmişdir. V.Uitni dilin formalaşmasından bəhs edərkən onu daxili (*inner*) və xarici (*outer*) formalara bölmür. Onun fikrincə, dil daxili və xarici formalar əsasında dəyişir və inkişaf edir və bu formalara uyğun olaraq dilin dəyişməsinə və inkişafına iki qüvvə iştirak edir. V.Uitniyə görə, daxili amillər, qüvvələr dilin inkişafının daxili qanunları ilə, xarici amillər isə ətraf mühitin – cəmiyyətin, bu dildə danışan xalqın həyatında baş verən dəyişmələrlə şərtlənir. Araşdırmalar göstərir ki, təbii obyekt olan kristalların quruluşunda aşkar edilən bir sıra qanunauyğunluqlar dil, poeziya, musiqi və digər mədəniyyət nümunələrində də aşkar izlənilir [13, s.18]. Maye və qazlardan fərqli olaraq, kristallarda atom, molekullar xaos, nizamsız şəkildə deyil, ciddi nizamla düzülür. Kristal maddələrin hər birinin özünəməxsus nizamı malik atom-molekulyar quruluşu vardır. Kristallarla dil sistemi struktur, funksiya, ritmik konfigurasiya və s. baxımdan müqayisə edilə bilər. Kristallarda atomların, molekulların kristal qəfəsdə (həndəsi şəbəkədə) təbii şəkildə düzümü ilə sait və samitlərin fərqləndirici əlamətlərə görə üçbucaq, kub, kvadrat, dördbucaq, trapesiya və digər həndəsi şəbəkələrdə nizamlı düzülüşü izomorfluq təşkil edir. Bununla yanaşı, kristalların quruluşu onu təşkil edən elementlərin dövrü təkrarından formalaşdığı kimi, dilin də quruluşu onun vahidlərinin müxtəlif mövqelərdə, kombinasiyalarda təkrarından formalaşır. Kristalların quruluşunda elementlərin dövrü-ritmik təkrarı öz-özünü yenidən hasil edir, törədir, sonsuzluq təəssüratı yaradır.

Dildə də vahidlər müxtəlif kombinasiyalarda öz-özünü yenidən törədir, sonsuzluq təəssüratı yaradır. Heç də təsadüfi deyildir ki, L.Yelmslev təbii dilin səciyyəvi xüsusiyyətini onun məhdud fiqurlar sistemindən qeyri-məhdud işarələr yarada bilməsində, N.Xomski isə təbii dilin səciyyəvi xüsusiyyətini onun finit və infinit xarakterə malik olmasında görür [14, s.13].

Dilin yalnız kristallarla deyil, genetik kodla da izomorfluğu vardır. Genetik kodla linqvistik kodun izomorfluğu məsələsi uzun müddət R.Yakobsonun linqvistik marağına səbəb olmuşdur [17, s.5].

Müəyyən edilmişdir ki, irsiyyət, irsi informasiya xromosomların içərisində müəyyən növ kimyəvi "əlifbanın" köməyi ilə yazılan məlumatlara uyğun gəlir. Bu əlifbanın çıxış elementləri, dörd kimyəvi radikaldan istifadə edir. Nuklein turşularının kimyəvi tərkibi olan bu elementlər (adonin, quanin, timin, sitozin) bir-birilə

birləşərək, kombinə edilərək sonsuz bir xətt boyunca müəyyən ardıcılıqla düzülür və uzun bir zəncir formasında genetik informasiyanın kimyəvi mətnini yaradır. Eyni proses linqvistik kodda baş verir. Linqvistik kodun çıxış elementləri olan fonemlər genetik kodun ayrı-ayrı elementləri kimi öz-özlüyündə məna kəsb etmir, yalnız müəyyən birləşmənin yaranmasına, kombinə edilib ardıcılıqla düzülməsinə və həmin sistem daxilində müəyyən məzmunun, informasiyanın ifadə edilməsinə xidmət edir.

Genetik səviyyədə dörd kimyəvi radikalın xətti ardıcılıqla müəyyən qayda-da düzülüşü ilə onların yaratdığı kimyəvi mətn, linqvistik səviyyədə sözlər və cümlələrin ardıcıl, zəncirvari düzülüşü isə dil mətni yaradır. Müxtəlif informasiya sistemlərinə mənsub olan oxşar diskret vahidlərin xətti ardıcılığının kombinator düzümündən qurulan genetik və dil strukturları arasındakı izomorfluğun aşkara çıxması, bu iki sistemin təbiəti, eyni cür izomorf strukturların yaranma səbəbləri kimi ortaya fenomenoloji bir sual çıxır. Bioloq-genetik F.Yakob bu iki kod arasında olan izomorfluğu müxtəlif informasiya sistemlərinin anoloji funksiya yerinə yetirməsində görür. Çağdaş dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan R.Yakobson isə linqvistik kod ilə genetik kodun izomorfluğunu filogenezdə təkamül prosesində linqvistik kodun bilavasitə genetik strukturun prinsiplərindən təqlid edildiyini və üzündən köçürüldüyünü və bu prosesin şüursuz olaraq həyata keçirildiyi fikrini irəli sürür. R.Yakobsonun fikirləri onunla təsdiqlənir ki, indi dilə anadangəlmə qabiliyyət kimi baxılır [17, s.169]. Genetik kod ilə linqvistik kod arasında olan ortağ və oxşar cəhətlər linqvistik kodun genetik koddan təqlid edildiyinə dəlalət edir. Digər tərəfdən, araşdırmalar göstərir ki, genetik kodun nöinki linqvistik kodla, eləcə də kristallarla izomorfluğu vardır [13, s.52]. Hər üç sistem informasiya mənbəyidir; onların hər üçü informasiyanı dilə gətirmək, saxlamaq və ötürmək kimi funksiyalar yerinə yetirir. Hər üç sistemin quruluşu onları təşkil edən elementlərin dövrü təkrarında formalaşır. Hər üç sistem müəyyən sayda maddi formada olan ünsürlərdən ibarətdir. Hər üç sistemə ritm xasdır. Bütün bu oxşarlıqlar göstərir ki, dil-danışq hadisəsinin geoloji proseslərlə, kristallarla, genetik kodla izomorfluğu mücərrəd anlayışlar səviyyəsində deyildir, onların quruluşları arasında gizli obyektiv əlaqə, mənşələrində ortağ, oxşar olan cəhətlər vardır və biri digəri üzərində təşəkkül taparaq mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkamül baxımından maddi sistemlərin qeyri-üzvi, üzvi və ictimai olmaqla üç forması fərqləndirilir. Təkamül cansızlardan canlılara doğru getdiyindən hər bir canlıda cansızdan iz, əlamət vardır. Bu baxımdan qeyri-üzvi sistemlərdə olan qanunauyğunsuzluqlar, quruluş forması və s. sonra gələn sistemlərdə izlənilir. Odur ki, dil-danışq hadisələrində hər üç sistemin qanunauyğunluqları, əlamətləri, o cümlədən, sistem və struktur modelləri təqlid olunur, köçürülür. Dil və danışqda qeyri-üzvi sistemin maddi ünsürü təbiətdəki ritm və səs hadisəsidir. Ritm kainatın universal əlamətlərindən biri kimi bütün cansız və canlı aləmə xasdır. Bu universal əlamət, fikrimizcə, günəşdən kainata, o cümlədən, yer kürəsinə irsən gələn dinamik bir komponentdir. Bu onunla şərtlənə bilər ki, bütün canlı və cansız aləm günəş enerjisi və istiliyinin təsirindən hərəkətə gəlir, yaşayır və inkişaf edir. Ritm eyni halların, proses və hadisələrin müəyyən məkan və zamanda nizamlı hərəkətidir. Çağdaş anlamda ritm nizamlı hərəkət prinsipinə əsas-

lanan nizamlı hərəkət forması kimi izah edilir [8, s.348]. Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hərəkətlər (mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, ictimai) müxtəlif formalarda qruplaşdırılır və hər bir hərəkət formasının təbiətinə uyğun olaraq, mexaniki, bioloji, sosial, dil-danışıq, bədii ritm tipləri fərqləndirilir [13, s.61].

Aristotelə görə, hər cür ritm hərəkətlə ölçülür. Belə olduqda hərəkətlə bağlı olan bütün hadisə və proseslər ritmik səciyyəlidir. Hərəkət insan beyninə, aqlı və fikri fəaliyyət sferasına (Noosferaya) da xasdır. Azərbaycan filosofu Əbdülhəsən Bəhmənyar (X-XI əsrlər) fikri də insan zehninə, beyninə hərəkəti adlandırır. Ritm enerji ilə yaranan və hərəkətlə ifadə olunan bir prosesdir. Deməli, ritm hərəkətin nəticəsi deyil, hərəkətin özüdür. Bu tərfi bütün tip ritmlərə, o cümlədən fikri və akustik formada olan dil-danışıq ritminə də aid etmək olar. Bu baxımdan nəzəri dilçiliyin banisi V. fon Humboldtın “dil fəaliyyətinin məhsulu (*erqon*) olmayıb, fəaliyyətin (*energiya*) özüdür” fikrinə istinadən demək olar ki, ritmin təbiəti ilə dilniq təbiəti arasında bir izomorfluq müşahidə edilir.

Tanınmış amerikalı dilçisi Ç.Hokettə görə, təbiətdə səs hadisəsi olmasaydı, səslil dil də mövcud olmazdı [21, s.204]. V.Geyf dilə ətraf aləmin məhsulu kimi baxır və onun ilkin təşkilədi elementləri olan səslərin təbiətdən gəldiyini, dilin aspektlərinin varlığıla əlaqədə olduğunu göstərir. O, dili kainatın vokal səsləri ilə əlaqəsi, qohumluluğu olan vərdişlər toplusu kimi izah edir. V.Geyfə görə, səslə bağlı olan bütün potensial xassələri, əlamətləri öyrənən sahə fonetika [13, s.335].

L.Zinder çox doğru olaraq göstərir ki, dil maddi varlığa çevrilməmişdirsə, o heç vaxt mövcud ola bilməz. Yer üzündə elə insan kollektivi yoxdur ki, onun dili səslil dil olmasın. Dilin ifadə tərəfinin səslil təbiətə malik olması onun qırılmaz əlamətidir. Dil səslərdən istifadə edir, ona görə də ünsiyyət vasitəsini həyata keçirə bilər [10, s.5-6]. Y.Maslova görə, hər bir dil fikrin ifadəsi üçün insanın tələffüz etdiyi səslərdən yaranır [20, s.4]. Onun fikrincə, danışıq (səslil dil) dilin mövcudluq formasıdır. Dil fəaliyyətdə olur və bilavasitə danışıqda verilir [20, s.10].

Yuxarıda verilmiş fikirlərdən aydın olur ki, dil əsasən səslərdən ibarətdir və səslil dil (danışıq) dilin mövcudluq formasıdır, dil səslərdə yaşayır, tələffüz olunur və eşidilir. Bu baxımdan, dilin ilkin təşkilədi ünsürləri olan səsləri, onların potensial xassələrini və fərqləndirici əlamətlərini öyrənən fonetika/fonologiya dilin aspektlərinin nüvə elementini kimi çıxış edir. Fonetika/fonologiyanın dildəki rolundan bəhs edən K.Stros yazır ki, “fonologiya sosial elmlər sahəsində nüvə fizikasının dəqiq elmlərin hamısı üçün oynadığı yeniləşdirici rolunu oynamalıdır” [1, s.43-44]. Heç də təsadüfi deyildir ki, C.Eyçson dilin aspektlərini günəş sisteminin struktur modelinə uyğun düzərkən fonetikamı günəş timsalında birinci, fonologiyamı ikinci dairədə göstərir. O, üçüncü dairədə sintaksisi, dördüncü dairədə semantikanı, beşinci dairədə pragmatik aspekti göstərir. Sonrakı altıncı dairə yeddi hissəyə bölünür və bu hissələrdə dilçiliyin müxtəlif sahələri, o cümlədən sosiolinqvistik, psixolinqvistik, üslubiyyat, antropoloji linqvistik, fəlsəfi linqvistik, tətbiqi linqvistik və kompüter linqvistikası göstərilir [15, s.7].

C.Eyçsona görə, sistemin mərkəzində dayanan aspekt fonetika [15, s.7]. Fonetika dilin yarandığı xam materialdır. Dil üçün üzvi (bioloji) sistemin ünsürləri olan qulaq, səs telləri, dil, ağı ciyərlər, sinir sistemi bütövlükdə danışıq orqanlarıdır. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, ana bətnində – embrionda ilkin formalaşan or-

qan qulaqdır. Xarici və daxili mühitdən informasiyanın alınması əsasən qulaq vasitəsi ilə olur. Təbii dil də başlıca olaraq, qulaq vasitəsi ilə qavranılıb formalaşır. Qulaq müəyyən mənada sözlərin “müəllifi”, yaradıcısı kimi çıxış edir. Eyni bir denotativ səs obrazlarını müxtəlif dillərin daşıyıcıları müxtəlif cür qavrayıb tələffüz edirlər. Məsələn, itin hümrəsi zamanı çıxarılan səs obrazları Azərbaycan dilində *ham-ham* /hɑm hɑm/, rus dilində *zab-zab* /gʌv gʌv/, ingilis dilində *bow-bow* - /bɑʊ-bɑʊ/, ispan dilində *guau-guau* /guau-guau/, Danimarka dilində *vov /vɔv/*, yapon dilində *wan-wan* /wɑn-wɑn/ kimi fonetik formalı səslərlə qavranılıb tələffüz edilir.

Dilin xalqlar, millətlər, sosial qruplar arasında ən mühüm ünsiyyət, informasiya mübadiləsi vasitəsi olması dildə ictimai sistemin ünsürünü, əlamətlərini nümayiş etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin qeyri-üzvi, üzvi və ictimai ünsürləri ümumən eyni olsa da, eyni bir denotativ səs obrazları müxtəlif məkanlarda eyni ictimai strukturlu sistemlərdə müxtəlif cür qavranılıb tələffüz edilir. Hər bir səs obrazının akustik və perseptiv tərəfləri vardır. Onlar obyektiv və subyektiv xarakter daşıyır. Obyektiv baxımdan aritmik olan səslənmələr, impulsvar, tonlar və s. subyektiv baxımdan ritmik zərbələr axını kimi qavranıla bilər [14, s.42]. Bu baxımdan səslənmənin iki cəhəti nəzərə alınmalıdır: 1) denotativdə şüalanən, yəni real, obyektiv mövcud olan səslənmə; 2) perseptiv, yəni ayrı-ayrı fərdlərin qavradığı səslənmə. Onlardan biri obyektiv, digəri isə subyektiv səciyyə daşıyır. Bu baxımdan səslənmənin xarakteri ilə dil səslərinin assosiasiyası obyektiv səslənmə üzrə deyil, subyektiv “səslənmə”, qavrama üzrə gedir. Perseptiv səviyyədə səslənmənin qavranması isə başlıca olaraq insanların daxili bioritm ilə şərtlənir. Bu, təbii coğrafi ərazinin ritmi, mühiti, iqlimi, relyefi və s. ilə əlaqədar formalaşan bir keyfiyyətdir. Ona görə də denotativ yayımladığı səslənmədə və onun qavranmasında insan qruplarının (qəbilə, tayfa, xalqların) bioritmik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif mühit, iqlim və meteoroloji şəraitdə akustik parametrlərin ölçüləri və səslənmə xarakteri variativləşə bilər. Səsin havada yayımlanması onu doğuran hava dalğalarının gücündən, təzyiqindən və həmçinin iqlim və meteoroloji şəraitdən asılıdır [11, s.136].

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, denotativ yayımladığı səslənmələr müxtəlif mühit, iqlim, ərazi, ritm və insanların bioritmik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq variativ şəkildə qavranılır və assosiasiya edilir, nəticədə isə danışıq orqanlarında müxtəlif məxrəcli səs yuvaları, müxtəlif akustik obrazlı dil səsləri formalaşır.

Dil də təbii bir sistemdir, odur ki, onu mühitdən (təbii və ictimai) məkandan, zamandan kənarında düşünmək mümkün deyildir. Mühit amilləri insanda morfoloji dəyişikliklər yaratdığı kimi, fizioloji, yəni dil səslərinin tələffüz məxrəcinin yerinə, dodaqların və dilin şaquli vəziyyətinin dərəcəsinə və s.-ə də təsir edə bilər.

Dillərin fonem tərkibi kəmiyyətə və fonetik formaca müxtəlif olduğu kimi, onların fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik baxımdan da müxtəlifdir. Hətta eyni bir dilin regional variantları (məsələn, ingilis dilinin amerikalı, Kanada, Avstraliya variantları) çərçivəsində seqment fonemlərlə yanaşı, vurğu, ton, ritmik-intonasiya baxımından fərqlər olur. Bu baxımdan demək olar ki, dil sisteminin ünsürləri (seqment, supraseqment) yalnız öz aralarında deyil, həm də xarici mühitin, tə-

bii-coğrafi ərazinin ritmik xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı təsirdə olur. Fikrimizcə, dil səsləri xarici mühitin, ritmik xüsusiyyətlərin təsirinə məruz qalmasaydı, o halda dillərin fonotaktik, sintaktik, ritmik-melodik quruluşunda məhdudlaşdırıcı qaydalar, yəqin ki, olmazdı.

Bu baxımdan demək olar ki, hər bir dilin fonotaktik, ritmik-melodik, eləcə də sintaktik strukturu xalqların tarixən məskunlaşdığı, təbii-coğrafi ərazilərin mühiti və ritmik xüsusiyyətlərinə uyğun qurulur, formalaşır. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəliflik yaratmaq, elementlərin çeşidinə qənaət etmək və bu azlığı quruluşla əvəz etmək təbiətin ən böyük prinsiplərindəndir. Tərkib eyniliyi, quruluş müxtəlifliyi maddələr arasında çox yayıldığı kimi [8], dildə də çox yayılmış hadisədir. Məsələn, dillər eyni və ya oxşar fonemlərə malik olsa da, həmin fonemlərdən qurulan sözlər, birləşmələr, mənalar tamamilə müxtəlifdir. Sistemin elementlərinin müxtəlif mühitə düşməsi, müxtəlif ərazi, iqlim şəraitində, müxtəlif ritmik vəziyyətlərdə görüşməsi müxtəlif strukturlar formalaşdırır. Bu mənada dillərin quruluş müxtəlifliyinin əsasında ritmik və mühit amillərinin dayandığını demək olar. X.Məmmədov apardığı elmi araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmişdir ki, insan həyat fəaliyyətində (mədəniyyətdə, incəsənətdə, sənətdə və s.) elə bir şey yarada bilməz ki, təbiətdə onun prototipi olmasın, tapılmasın: insan öz yaradıcılığında təbiətin qurulduğu prinsiplərdən istifadə edir və idealda buna tam yaxınlaşa bilir. Təbiət özünün ən zəngin prinsiplərini insanın quruluşunda istifadə etmişdir, insan olsa-olsa bu prinsiplərdən istifadə edə bilər. X.Məmmədovun fikrincə, insan bədii vasitələrlə bir növ təbiətdə mövcud olan vizual və vizual olmayan strukturları, qanunauyğunluqları intuitiv, təhtəlsiz şəkildə modeləşdirir. Təbiətin ümumi qanunauyğunluqlarının bədii modeləşdirməsi təbii şəkildə, yəni psixikanın təbii təşəkkülü səviyyəsində həyata keçirir və bu, fiziki və kimyəvi qanunlar üzərində qurulur. Bizim təbiətlə əlaqələrimiz düşündüyümüzdən çox-çox dərinidir və bizə belli olmayan yollarla sorğu-sualsız peyda olur [4, s.4]. X.Məmmədovun gəldiyi elmi nəticələri çıxış nöqtəsi kimi götürərək belə bir tezis irəli sürmək olar: insanın yaratdıqlarının prototipi təbiətdə varsa, insan da təbiətdən törəmədir və onun bir parçasıdır. İnsan təbiətin təkamülünün müəyyən mərhələsində yaranmışdır, başqa sözlə, ondan törəmişdir. O halda insanda olanlar da, o cümlədən insanların səslili formada ünsiyyət və mənəvi vasitə kimi istifadə etdikləri ayrı-ayrı fonetik, fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşların prototipləri də təbiətdə vardır və onlar insanlardan asılı olmadan müxtəlif formalarda təzahür edir.

Bəllidir ki, dil milli mədəniyyətin aparıcı və mühüm tərkib hissəsi olmaqla milli varlığın ən fündə göstəricisidir. Bu isə dilin incəsənətin növləri ilə bağlılığına, oxşar ritmik quruluşa malik olmasına dəlalət edir. Dil milli varlığı təyin etdiyi kimi, milli mədəniyyəti və incəsənətin növlərini də müəyyən edir və bu, onların vahid bir kökdən gəlməsinə bariz nümunədir. Məlumdur ki, hər bir xalq öz mahnılarını dil materialı zəminində formalaşdırır, ona musiqi qoşur, oxuyur. Xalq mahnılarının ritmik strukturunda ritmik-melodik qəlibində sözlərin heca və aksent quruluşunun xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların dillərinin, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin quruluşu, ritmik cizgiləri və çeşidləri də müxtəlifdir, yəni tam izomorf quruluşlu deyildir. Digər tərəfdən, bir xalqa, millətə məxsus olan dilin, mə-

dəniyyət nümunələrinin və incəsənət əsərlərinin (vizual, vizual olmayan) ritmik quruluşunda oxşar, ortaq olan cizgilər, çeşidlər, yəni izomorfluq vardır. Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə belə bir qanunauyğunluğun, yəni ortaq prinsipin olmasını X.Məmmədov aşkar etmişdir [10, s.130-131]. X.Məmmədov Fiqur-fon prinsipini kəşf etmişdir. X.Məmmədov göstərirdi ki, bu prinsip Azərbaycan mədəniyyətinin vizual (görüntülü) formalarını üzə çıxarmaq üçün universal açaqdır. Öz ideyasını sübuta yetirmək üçün o, mədəniyyətin gözə görünməyən növünü – muğam seçmiş və Ü.Hacıbəyovun nəzəri şəkildə əsaslandığı musiqi formalarının təsviri ekvivalentini bərpa etmək qərarına gəlmişdir [6], çünki musiqi əsərlərinin strukturlarının təsvirini əldə etməklə vizual və vizual olmayan sənət növlərinin quruluşunda ümumi, ortaq cəhətlərin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Görüntülü təsvir üçün tədqiqatçı muğamların mahiyyətini təşkil edən musiqi parçalarını götürmüş, onların qrafikini çıxarmışdır. Əsərlərin notlara köçürülməsində, yəni onların qrafik təsvirində əsas meyar kimi uzunluq götürülmüşdür. Mahni parçalarından alınan qrafik təsvirin üfqi sətirləri musiqi taktlarına uyğun gəlir və bir-birinin altına düzülür. Sonra isə qrafik təsvirin rəngli təsviri çıxarılanda notların rənglərinə uyğunlaşdırılmışdır. Musiqinin bu cür görüntülü formaya salınması tədqiqatçının irəli sürdüyü ehtimalı – Azərbaycan mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrində ortaq prinsipin olması ideyasını təsdiqləyir [4, s.5]. Daha sonra X.Məmmədov Azərbaycan xalq musiqisinin, muğamların, xalq rəqslərinin strukturların meloritmogramlarını əldə etməklə görüntülü (xalça, palaz, kilim, tikmə, toxuma, memarlıq, rəssamlıq nümunələri) və görüntüstüz (əşidilən) sənət növlərinin (musiqi, rəqs) quruluşunda ortaq cəhətlərin olduğunu müəyyənləşdirmiş və Azərbaycan muğamlarının, xalq mahnılarının, rəqslərinin quruluşunun qrafik təsvirində alınan həndəsi fiqur formalarının Azərbaycan xalça, kilim, palaz, fərməş, xurcun, cecim, çul, corab və tikmələrində olan həndəsi fiqur formaları ilə izomorf olduğunu aşkar etmişdir. Uzun araşdırmalarından sonra onun gəldiyi nəticələrə görə, xalqın milli mədəniyyətinin və incəsənətinin ayrı-ayrı növləri, o cümlədən vizual və vizual olmayan sənət növləri bir mənşəyəndir. Quruluşca bir kökə bağlıdır, bir ritmik ahəngdə köklənərək formalaşmışdır. Bu yanaşmaya görə, Azərbaycan təsviri incəsənətini xalq musiqisindən ayırmaq olmaz. Hər bir xalq mahnısı elə rəsm əsəridir, sadəcə olaraq boyalarla deyil, musiqi dilində ifadə olunmuşdur. Hər bir rəngin öz səsi vardır, bunu bilən adam üçün rəsmi musiqiyə və musiqini rəsme çevirmək çətin deyildir [3, s.2].

Milli mədəniyyət və incəsənətdə ortaq prinsipin mövcudluğu ortaya xalqın incəsənət əsərlərinin quruluşunda izomorf ritmik strukturları formalaşdıran hansı amil olduğu sualını çıxarır. Araşdırmalar göstərir ki, belə izomorf ritmik strukturların əsasında xalqın dili, onun özünəxas səs, fonotaktik, heca, ritmik-intonasiya quruluşu və digər linqvistik xüsusiyyətləri durur. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu ingilis dilinin fonetik quruluşu ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, ingilis dilində bir heca yuvasında bir neçə samit gələ bildiyi halda, Azərbaycan dilində bir sait ətrafında əsasən bir və ya iki samit gələ bilər və onlardan da biri ya sonor, ya da novlu samit olur. Azərbaycan dilində saitlərin ahəngi ilə yanaşı, saitlərlə samitlərin və samitlərin də ahəngi vardır [5, s.128]. Saitlərlə samitlərin ahəngi arxa sıra saitlərinin dilarxası samitlərlə, ön sıra saitlərinin isə dilortası samitlərlə

lə işlənməsini, samitlərin ahəngi isə səs tellərinə görə fərqlənən samitlərin yanaşı mövqedə həmcinsləşməsini, ahəngləşməsini nəzərdə tutur. Məsələn, kar və cingiltili qarşılığı olan samitlər söz daxilində yalnız öz həmcinsləri ilə yanaşı işləne bilər: /üst, yaxşı; güzgülü, quzğun/ və s.

Sonor samitlər isə söz daxilində hər növ samitlə işləne bilər. Məsələn: /alt, dörd, torpaq, aydın, yetmiş/. Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecası üzərinə düşür. Sözlərə şəkilçi artırıldıqda vurğu əsasən şəkilçinin üzərinə köçürülür. Müq. et: çiçək - çiçəklilik - çiçəklərimiz.

Lakin rus dilində soyadı düzəldən şəkilçilər Azərbaycan adlarına əlavə edildikdə bu qanunauyğunluq pozulur, halbuki həmin şəkilçilər (-ov, -yev) rus dili fəmilialarında vurğu daşıyır. Məsələn: Məhəm 'mədov-İva' nov. Lakin soyadı düzəldən digər şəkilçilər sözə əlavə edildikdə vurğu həmin şəkilçilərin üzərinə keçir. Müq. et: Hə'sənov - Həsən'li - Həsənoğ'lu; Ta'ğiyev - Tağıza'də; Hə'bib - Həbi'bi; As'lanov - Aslan'lı.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna xas olan bu cəhətlər bu dilin incəliyinə, musiqiçiliyinə, rəvan hecalanmasına, dalğavari ritmik-melodik quruluşa malik olmasına artikulyator-akustik zəmin yaradır. Milli mədəniyyətdə ortaqlıq prinsipinin nümunəsini sözlərin və cümlələrin danışq aktında hecalanmasında formalaşan üçbucaqların ritmik düzümündə də görmək olar [5, s.112]. Sözlərin və cümlələrin hecalanmasında formalaşan üçbucaqlı həndəsi fiqur formalarının naxış kimi tiplərinə, məsələn, Azərbaycan kilimlərində, palazlarında, gəlin gərdəyinin başlıqlarında və s. xalq sənəti nümunələrində rast gəlmək olar [13].

Azərbaycan dilində heca yaradan sait səslər təqribən bərabər gücə malik olduğundan düz xəttə bağlanır. Saitlər arasındakı samit isə zəif gücə malik olur. Bununla belə, zəif gücə malik olan samitlərin gücü onların heca daxilində mövqeyinə görə dəyişir. Məsələn, saitdən əvvəl gələn samit səs hecanın zirvəsində duran saitə doğru yüksəlir, ona görə də belə səslər güclənən səs hesab olunur. Heca yaradan səslərdən sonra gələn hər bir samit isə heca zirvəsində aşağı endiyinə görə zəifləyən səs hesab olunur [5, s.110]. Azərbaycan dilində sözlərin hecalanması özünü iki formada göstərir və hecanın sait və samitlə başlanmasından asılı olur. Samitlə başlayan hecanın (hecaların) qrafik quruluşunun qarşılığı, yəni CV-VC heca modeli sözlərdə romb fiquru, çoxhecalı sözlərdə isə bu heca modellərinin qarşılığı romb fiqurları silsiləsini yaradır [13, s.88]. Belə romb fiqurundan və onların ritmik düzümündən Azərbaycan kilimlərində və digər mədəniyyət nümunələrində naxış kimi geniş istifadə olunur. Belə romb fiqurları silsiləsinin ritmik düzümünü Azərbaycan paxlavasının quruluşunda da görmək olar. Azərbaycan şeir formalarının metrik ölçüləri, ritmik quruluş üçün səciyyəvi olan 7, 8, 11 rəqəmləri, yəni bayatıların, gəraylının və qoşmaların heca tərkibi Azərbaycan musiqi alətlərinin quruluşunda da izlənilir. Simli musiqi alətlərindən tarın 11, sazın 8-11, Azərbaycan udunun 8-11 simi olur. Nəfəslı musiqi alətlərindən zurnanın 7+1, balabanın 8-1, tütəyin 7+1 dəliyi olur. Digər tərəfdən, Azərbaycan musiqi alətlərinin əksəriyyətinin quruluş forması bu və ya digər həndəsi fiqur formasıdır. Məsələn, kamança kürə, zurna konusvari, balaban və tütək isə silindirvari formadadır [13, s.89]. Bununla yanaşı, Azərbaycan şerinin metrik ölçüsü və ritmik quruluşu üçün səciyyəvi olan 7, 8, 11 rəqəmləri Azərbaycan şirniyyatının müxtəlif nümunələrinin qu-

ruşunda da izlənilir. Məsələn, paxlavanın, şorqoğalının, fəsəlinin quruluşu əsasən 7, 8, 11 xəmir qatından ibarətdir. Azərbaycan xalq mahnılarının quruluşunda, kilim və palazlarda formalarından biri də yanları və təpəsi kiçik dördkünc (kvadrat) fiqurların ritmik düzümündən ibarət üçbucaq formalı həndəsi fiqurdur. Onun yanlarındakı və təpəsindəki xanaların ritmik düzümü və sayı bayatıların və ağıların heca (ritmik) quruluşuna uyğun gəlir. Bayatılar yeddi hecadan, naxış kimi toxunan fiqur isə yeddi kvadratdan ibarət olur.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, milli mədəniyyətdə və incəsənətdə ortaqlıq prinsipi özünü bütün səviyyələrində göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində cümlələrinin, xalq mahnılarının, muğamların, rəqslərin, aşiq mahnılarının ritmik-melodik quruluşunun cizgiləri, meloritmoqramları bir-birilə elə oxşarlıq təşkil edir ki, onların hansının xalq mahnısı, muğam, aşiq havası olduğunu müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin, musiqisinin ritmik çeşidləri, ritmik cizgiləri eyni ilə Azərbaycan xalçalarında, kilimlərində, palazlarında, digər tikmə və toxuma sənət nümunələrində aydın görünür. Yunan filosofu Anaxaqorun təbirincə desək, hər şeydə hər nədən olduğu kimi, dildə də xalqa məxsus hər şeydən vardır. Bu, onunla izah oluna bilər ki, xalqın dili, danışq ritmi təşəkkül baxımından onun digər mənəvi keyfiyyətlərinə nisbətən ilkindir və birincidir. Bu baxımdan xalqa məxsus bütün mədəniyyət və incəsənət nümunələri dil və onun xüsusiyyətləri, ritmik-melodik quruluşu zəminində təşəkkül tapmışdır. Deməli, xalqın yaratdığı hər bir mədəniyyət və incəsənət nümunəsi onun dilinin süzgəcindən keçərək yaranır, yəni ondan törəmişdir. Başqa sözlə, dil onlar üçün bir növ invariantdır. Bu baxımdan istənilən mədəniyyət nümunəsində, incəsənət əsərində dilin əlamətləri, ritmomelodik quruluşu bu və ya digər şəkildə iştirak edir. Xalqa məxsus mədəniyyət nümunələri, incəsənət əsərləri onun dili üzərində təşəkkül tapan, yüksələn növbəti mərtəbədir.

Odur ki, dil deyərək göz önünə ilk növbədə o dildə danışqan xalq, onun tarixi, mədəniyyəti gəlir. Dil müəyyən mənada maddiləşmiş məkandır, zamandır, tarixdir, mədəniyyətdir. Məkan da, zaman da, maddi şeylər sayəsində, onların maddi əsasında mövcuddur. Bu mənada dil xalqın yaşadığı məkanın, keçib gəlidiyi zaman kəsiklərinin, keçidiyi həyat tərzinin, yaratdığı mədəniyyətin, xarakterinin, psixologiyasının, bioritmi və danışq ritminin maddiləşmiş formasıdır. Müəyyən edilmişdir ki, incəsənət əsərlərində insanın daha çox vərdiş etdiyi və ona adekvat olan ritmlər əks olunur [15, s.16]. Fikrimizcə, insanın ən çox vərdiş etdiyi hərəkət, proses ana dilində düşünmə və danışma aktıdır. Bu baxımdan təbiidir ki, xalqa məxsus incəsənət əsərlərində, mədəniyyət nümunələrində dilin xüsusiyyətləri, o cümlədən ton-ritm-melodik əlamətləri bu və ya digər formada iştirak edir. Digər tərəfdən, aşkar edilmişdir ki, insan orqanizminin bioritmi ilə bədii əsərlərin ritmi arasında əlaqə mövcuddur və incəsənət (musiqi, poeziya, rəqs, memarlıq, rəsamlıq) əsərlərinin ritmi bioritmə oxşardır. İnsan dilinin (danışqının) ritmi başlıca olaraq insan orqanizminin bioritmi və onu əhatə edən xarici mühit amilləri ilə müəyyən edilir [15, s.101]. Nəticə etibarlı ilə, demək olar ki, xarici mühitin amilləri ilə insanın bioritmi, dilin linqvistik və ritmik-melodik xüsusiyyətləri ilə incəsənət əsərlərinin strukturu arasında sıx əlaqə və bir-birini şərtləndirən halları vardır. Bütün bunlar onu göstərir ki, hər bir ana dili daşıyıcısının mənəvi aləmi,

onun yaratdığı sənət əsərləri həmin dilin xüsusiyyətləri və ritmik-melodik quruluşu üzərində formalaşır. Bu baxımdan hər bir xalqın yaratdığı musiqi, poeziya, rəqs, bədii və sənət nümunələrinə milli çalarlar, özümlülük, o cümlədən sənət əsərlərinin məzmununda verilən semantik, estetik məlumatlar başlıca olaraq dil daşıyıcılarının bioritmləri və dil (danışqı) vasitələri ilə ötürülür və qəbul edilir. Bir xalqın melodiya, avazları, ritmləri, onlara zövq verdiyi halda, başqa xalqlarda eyni halı yaratmır. Məsələn, Deyləmdə yaşayan sakinlərin, yəni türk (Xəzəryanı)lərin, ərəblərin, həbəşlərin, farsların, romanların və başqa xalqların mahnıları öz təbiətinə, dilinə və ənənəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bəzi melodiya dağlıq ərazidə yaşayan sakinlərin təbiətinə, xarakterinə, o biriləri aran, üçüncüləri cənub və s. ərazidə yaşayanların təbiətinə, xarakterinə uyğun gəlir [7, s.84-85]. Bu ondan irəli gəlir ki, xalqların məskunlaşdığı coğrafi ərazinin mühiti, xalqların bioritmi və dilinin ritmik-melodik quruluşu həmin melodiya, avazla və ritmlə izomorf, oxşar deyildir. Lakin insanların bioritmi və dilin ritmik-melodik quruluşu incəsənət əsərlərinin (musiqi, poeziya, rəqs və s.) ritmik quruluşu ilə nə qədər izomorf olursa, onlar insanlara bir o qədər dərin estetik zövq, həzz verir. Bu baxımdan hər bir xalqa onun öz musiqisi, mahnıları, şeirləri daha çox zövq verir.

Eksperimental fonetik tədqiqatlar göstərir ki, hətta eyni kökdən, ailədən olan dillər (rus, Belarus, ukrayn, ingilis, alman) prosodik informasiya vasitələrindən eyni dərəcədə istifadə etmir və onların danışqı ahəngində, melodiya, ritmində müxtəliflik vardır [18, s.116]. Dillərin səslənmə ahəngində və ritmində olan müxtəliflik onlara xalqların özünəməxsus mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, xarakterindən, bioritmindən və xarici mühit amillərindən gəlir və fiziki formada müxtəlif ritmik-melodik quruluşlarda təzahür edir.

Dil işarələr sistemidir, odur ki, onu təbii, ictimai mühitdən, məkandan zəmandan kənarında düşünmək mümkün deyildir. Mühit amilləri insanda morfoloji dəyişikliklər yaratdığı kimi, ona fizioloji cəhətdən, yəni dil səslərinin tələffüz məxrəcələrinin yerinə, dodaqların vəziyyətinə, dilin saquli və üfiqi istiqamətdə hərəkətinə də təsir edə bilər. Ayır-ayrı dillərdə (məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni səslərin /i, a, u, t, s, r/ müxtəlif məxrəcə malik olması bu deyilənlərə əyani misaldır [14, s.48]. Xarici mühit amillərinin dilə təsiri ilə fizioloji-akustik aspektdə baş verən fərqlər daha sonra fonoloji aspektdə, fonotaktik quruluşda, daha sonra isə morfemdə, sözdə, söz sırasında və ritmik-melodik quruluşda təsirini, müxtəlifliyini göstərir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, sistemin elementlərinin müxtəlif mühitə düşməsi, onların müxtəlif ərazi və iqlim şəraitində, ritmik durumda görüşməsi müxtəlif strukturlar formalaşdırır.

Alimlər sübut etmişlər ki, yer üzərində bütün müxtəlifliklərin əsasında Günəş və onun istiliyi – enerjisi durur. Günəş amilinin dillərin fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik müxtəlifliyinə də dolayısı ilə təsiri vardır. Günəşin istiliyi yer kürəsinə qeyri-bərabər şəkildə paylanır və nəticədə təbiətin ritmi ayır-ayrı təbii-coğrafi ərazilərdə variativləşir. Hər bir təbii-coğrafi ərazinin öz təbii ritmi formalaşır və həmin coğrafi ərazinin canlı və cansız aləmi öz ritmində yaşayır. Tarixi inkişafda bu və ya digər ərazidə yaşayan xalqların bioritmi xarici mühit amillərinin xüsusiyyətlərinə, ritmik ahənginə və quruluşuna uyğun olaraq formalaşır və nəticədə müxtəlif bioritmlər əsasında müxtəlif artikulyasiyalı dil səsləri, fonotak-

tik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşlar yaranır. Dillərin özünəməxsus artikulyator-akustik səslərə, fonotaktik, sintaktik, fonoritmik-melodik quruluşla malik olmasının səbəbini izah etməyə yönəlmiş bu baxışı "helio-ritmik" baxış (nəzəriyyə) adlandırmaq olar [14, s.49]. Dillərin quruluş, o cümlədən fonotaktik və ritmik-melodik baxımdan müxtəlifliyini izah etməyə yönəlmiş bu nəzəriyyəni aşağıdakı elmi faktlarla sübut etmək olar.

Təbiət və onun bir hissəsi olan insanın özü ritmik şəkildə inkişaf edərsə, deməli, insanda baş verən bioloji, fizioloji, fiziki-kimyəvi, əqli və s. təbii proseslər və insanın dili, danışığı da ritmik qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Bu ritmlər arasında dil-danışqı ritmi öz əyaniliyi və təzahür formasının aydınlığı ilə seçilir. Bu baxımdan demək olar ki, dil-danışqı ritmi fiziki formada onun ritmik-melodik quruluşunda təzahür edir.

Təbiət elmlərinin nümayəndələri dil ilə digər sistemlər arasında müştərək cəhətlərin olması qənaətinə gəlmişlər. Onlar belə bir faktı vurğulayırlar ki, dili də dəqiq elmlərə məxsus metodlarla tədqiq etmək olar. Başqa sözlə, fizikada işlənən ölçülər, qaydalar dilə və danışığa da tətbiq edilə bilər. Materiyanın xassələri və təbii qanunauyğunluqlar öz ifadəsini fiziki ölçülərdə tapırsa, yəni əşya və hadisələrin fiziki xassələrini ölçmək, təhlil etmək, tutuşdurmaq, müqayisə etmək olursa, alınan nəticələr riyazi formalarda ifadə edilərək obyektiv qanunları, qanunauyğunluqları ortaya çıxarırsa, deməli, hər bir dilin fonoritmik-melodik quruluşunun fiziki ölçüləri və bu ölçülər əsasında qrafik formalarda əyaniləşən ritmik-melodik cizgilər, çeşidlər də həmin təbii-coğrafi ərazinin ritmik əlaməti, xassəsi kimi təzahür edir. Məsələn, hava, gül ətri, külək, fikir görünməz olsa da, təbiətdə maddi əsas olan obyektlərə məxsusdur və həmin obyektlərin müvafiq xassələri bu və ya digər formada özünü göstərir. Bu baxımdan demək olar ki, ayır-ayrı təbii-coğrafi ərazilərin ritmi gözlə görünməsə də, bir növ səsi formalarda dillərin fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik quruluşlarında təzahür edir. Quruluş, o cümlədən ayır-ayrı dillərin danışığının ritmik-melodik quruluşu varlıqda müəyyən əlamətin, xassənin təzahürüdür. Xassələr, əlamətlər isə heç vaxt maddi əsas olmadan mövcud olmur. Deməli, dillərin səsləri, fonotaktik, sintaktik və ritmik-melodik baxımdan müxtəlifliyi təbiətdə, xalqların tarixən məskunlaşdığı təbii-coğrafi ərazidə müəyyən maddi əsas olan xassəsinin təzahürüdür.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin mədəniyyət nümunələri, incəsənət əsərlərinin ritmik strukturunun izomorfluğunun əsasında bu dilin fonetik və digər linqvistik xüsusiyyətləri, onun quruluşunun alt qatında isə Azərbaycan xalqının tarixən məskunlaşdığı təbii-coğrafi ərazinin ritmik xüsusiyyətləri durur. Dilin, danışığın məhz ritmik səciyyəli bir hadisə olması poeziya və musiqinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Dil, poeziya və musiqi üçün həmişə sütun, ox rolunu oynamışdır. Musiqi bu və ya digər şəkildə dildən asılı olmuşdur. Hər bir Azərbaycan xalq mahnısı, o cümlədən muğamı dil materialı zəminində çalınır və oxunur.

Xalq və aşq mahnılarının ritmik ahəngi də dilin səs və heca quruluşunun, ritm və intonasiyasının, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin mühüm rolu vardır.

Bütün bu deyilənlər bir daha dili milli mədəniyyətin, incəsənətin özək (nüvə) elementi hesab etməyə əsas verir. Milli mədəniyyətdə və incəsənətdə ortaqlıq prinsipi linqvopaleontoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsip belə bir fi-

kir söyləməyə əsas verir ki, dillərin leksik-semantik vahidləri ilə yanaşı, fonoritmik-melodik strukturları da linqvopaleontoloji baxımdan müəyyən informasiya daşıya bilər. Ona görə də, dil, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin ritmik quruluşlarının izomorfluğu əsasında bu və ya digər mədəniyyət və incəsənət nümunəsinin hansı xalqa aid olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Digər tərəfdən, tipoloji planda dillərin fonoritmik-melodik quruluşundan alınan fonoritmogramların tonallıq dərəcəsi, diapazon fərqi və digər akustik əlamətlərin kəmiyyətinə ritmik-intonasiya xüsusiyyətlərinə görə dilləri təsnif etmək və onların izomorf və alomorf əlamətlərini müəyyənləşdirmək, bu əlamətlər əsasında isə, ayrı-ayrı təbii coğrafi ərazilərin ritmik quruluşunun xüsusiyyətlərini öyrənmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: BDU, 1996.
3. Aşkar Məzahir. "Xudu-Xuda" // "Azadlıq qəzeti". Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
4. Dadaşov S.A. Musiqinin görümlüüyü və Xudu Məmmədovun yarımçıq qalmış əsərində onun formalaşması prinsipləri // "Azadlıq qəzeti". Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Maarif, 1984.
6. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Yazıçı, 1985.
7. İmrani R. Azərbaycan muğam janrının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı: 1994.
8. Məmmədova X. və b. Naxışların yaddaşı. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1981.
9. Panov Y. Sonsuzluğun ritmi // "Azadlıq qəzeti". Ayrıca buraxılış, dekabr, 1994, № 68.
10. Rza N. Xudu açarı. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1995.
11. Yadiqar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
12. Yadiqar F. (Veysəli). Struktur dilçiliyin əsasları I. Bakı: 2005.
13. Zeynalov.F. Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri. Bakı: Mütərcim, 1999.
14. Zeynalov F. Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi. Dokt. dis. avtoreferatı. Bakı: 2001.
15. Антипова А. Ритмическая система английской речи. М.:1979.
16. Бенвенист Э. Понятие "ритм" и его языковое выражение // Общая лингвистика. М: 1979.
17. Гамкрелидзе Т.В. Р.Якобсон и проблема изоморфизма между генетическим кодом и семиотическими системами // Вопросы языкознания. М.: 1988, № 3.
18. Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск, 1978.
19. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М: 1979.
20. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М: 1975.
21. Уильямс И. Отношение лингвистики к филологии по материалам студенческой работы Бодуэна де Куртене // В.Дж Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература (языкознание). М., 1994,серия 6, № 1.
22. Язык и земля: черты и сходства между лингвистической и геологией при возникновении этих наук // Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература (языкознание) М., 1993, № 2.
23. Aitchison J.Linguistics, London, 1992
24. Chomsky N. Syntactic Structures. 1957.

25. Crystal D. Linguistics. London: 1977.
26. Hockett Ch. Sound change // Language. Vol. 41, 1965, № 2.
27. Jean Aitchison. Linguistics. London: 1993.
28. Johnson K. and Johnson H. Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics. 1997.
29. Straus C.L.Structurale Antropologie. Frunkfurt am. Main, 1967.

Summary

On Genesis of Isomorphic Rhythmic Structures in Language and Culture

The article deals with the virtual interrelation between languages and cultures. It has been revealed that there exist common features and principles between languages, on the one hand, and fine art and culture, on the other hand. In the article an attempt is made to study factors that lie behind the common features and principles which define diversity in languages and cultures.

Резюме

О происхождении изоморфных ритмических структур в языке и культуре

В статье рассматривается скрытая взаимосвязь между языками и культурами. Устанавливается, что между языками, с одной стороны, и изобразительным искусством и культурой, с другой стороны, существуют общие особенности и принципы. В статье сделана попытка изучить факторы, стоящие за общими особенностями и принципами, которые определяют разнообразие в языках и культурах.